

MODERNİTENİN TANRILARI¹

Çeviren: Kadir CANATAN

Yirminci yüzyıl şafağından kısa bir süre önce Nietzsche, tutkulu bir inanç gösterisiyle Tanrı'nın ölümünü ilan ediyordu. Günümüzde, bir yüzyıldan biraz fazla bir zaman sonra bile, bu öngörü hala pek inandırıcı görünmemektedir. Tanrı'nın kozmik gerçeklik içinde bulunup bulunmadığı, empirik bilimler tarafından cevaplandırılması mümkün olmayan bir başka sorudur. Nitekim Tanrı, bir deneyin nesnesi değildir. Fakat mevcut yaşamın empirik olarak erişilebilir gerçekliğinde, insanların dikkatini çekmek ve taraftarlığını kazanmak için birbirleriyle rekabet eden gerçek bir tanrılar çokluğuna rastlanmaktadır. Nietzsche, bir ateizm yüzyılına başında durduğunu düşünüyordu. Fakat şu an, yirminci birinci yüzyıl bilakis bir politeizm yüzyılı olarak görünmektedir. Sanki Antik dönemin tanrıları özellikle geri gelmişlerdir.

Aydınlanma Çağı'nın radikal düşünürleri, özellikle Fransa'da, neşeli bir önseziyle dinin çöküşünü bekliyorlardı. Din, sadece pek çok hurafe ve boş inanç biçimlerinin değil, fakat aynı zamanda korkunç acımasızlıkların pek

¹ Bu metin, ünlü din sosyologları Peter L. Berger ve Anton C. Zijderveld tarafından yazılan "Lof der Twijfel: Hoe we overtuiging kunnen koesteren zonder daarbij fanatiek te worden" (Şüpheyeye Övgü: Fanatikleşmeden İnançlarımızı Nasıl İfade Edebiliriz?) (Cossee Essay, Meppel 2010) adlı Hollandaca eserin giriş bölümünün çevirisidir. Eser, daha önce İngilizce olarak da yayınlanmıştır (In Praise of Doubt, New York, Harper, 2009).

çoğunu da üretmiş büyük bir illüzyon olarak telakki ediliyordu. Protestanların bölünmesini takip eden din savaşları, bu bakış açısını tümüyle inandırıcı kılıyordu. Voltaire'in *Bağnazlığı yok edin!* sloganı sadece Katolik kilisesi –ki ona göre tüm acımasızlıkların anasıdır- için değil, tüm dinler için geçerli bir şeydi. Protestanlar kâfirleri öldürmeye devam ediyorlar ve cadıları yakıyorlardı. Onlar, bunu Katolik karşıtlarının coşkusuyla yapıyorlardı. Bölünmüş Hristiyanlık dışında da daha cazip dini gelenekler bulunmuyordu.

Şüphesiz ki akıl kendisiyle dinin yok edileceği bir araçtı. Aklın soğukkanlı ışığında dini illüzyonlar buharlaşıp gidecekti. Bu beklenti, dramatik bir biçimde Fransız devrimcilerinin Akıl Tanrıçası'nı Paris'teki Mecdelli Meryem Kilisesine yerleştirmeleriyle simgeleştirildi. Bu aydınlanma inancı, Fransız Devrimi'yle bitmemiştir. Tam tersine farklı kılıklarda günümüze kadar sürüp geldi. Ondokuzuncu yüzyılda özellikle bilim dünyasında yerleşti. Dünyayı anlamak ve nihayetinde ahlaki olarak üstün bir toplumsal düzen kurmak için aklın yanılmaz bir metodoloji bulacağına inanılıyordu. Başka bir ifadeyle Aydınlanma felsefesi empirik bir bilime dönüşüyordu. Bu mütasyonun peygamberi, Auguste Comte (1798-1857) olup onun pozitivist ideolojisi Avrupa'nın ilerici aydınları üzerinde yoğun bir etki yapmıştı. Bu etki Avrupa dışında da, özellikle Latin Amerika'da, belirgindi. Hala Brezilya'nın bayrağının üstünde Comte'un sloganı olan “düzen ve ilerleme” sözcükleri yazılıdır. Ve şu bir tesadüf değildir ki Comte sosyolojiyi yeni bir bilim olarak keşfetmiştir.

Bu bilim geliştikçe, Comte'un amaçladığından daima daha az iddialı olmuştur. Gittikçe artan bir şekilde kendini bir felsefi sistem olarak değil, empirik kanıtlara dayalı ve empirik yanlışlamaya tabi kılınmış kesin (exacte) bir bilim olarak görmektedir. Üç düşünür (Karl Marx, Emile Durkheim ve Max Weber) genellikle modern sosyolojinin kurucusu olarak görülmektedir. Onların düşünce dünyaları oldukça farklıdır, fakat dinle ilgili olarak her biri,

modernitenin aşamalı bir şekilde dini çöküşe yol açtığını düşünür. Aydınlanmanın çocukları olarak Marx ve Durkheim, bu iddia edilen gelişmeyi tezahüratla karşılarken, bunun zıddına Weber bu gelişmeye melankolik bir çekince koymuştur.

Yirminci yüzyılda gelişen haliyle din sosyolojisinde modernite ile dini kriz arasında kurulan bu bağıntı “sekülerleşme teorisi” olarak tanınmıştır. Bu teori yaklaşık olarak şunu iddia eder: Bilimsel bilginin yaygınlaşmasının sonucu olarak ve modern kurumların dini inancın sosyal temellerini yıkmasıyla modernitenin sekülerleşmeye yol açması kaçınılmazdır! Sekülerleşme, toplumda ve bireylerin zihinlerinde dinin ilerleyen çöküşü olarak anlaşılmaktadır. Bu bakış açısı dinin şu veya bu felsefi yanışlamasına dayanmıyordu, fakat daha çok bu görüşü destekler görünen farklı empirik verilere dayanıyordu. Bu verilerin çoğunun Avrupa’dan geldiğini farketmek önemlidir. Şu da vurgulanmalıdır ki, bu teori Weber’in terimini kullanmak gerekirse “değer yargısız” bir teoriydi. Bu demektir ki, bu teori gerek bu gelişmeyi olumlu karşılayan gerekse bu gelişmeden üzüntü duyan insanlar tarafından savunuluyordu. Sözelimi geçen yüzyılda bu iddia edilen sekülerleşme süreci hakkında oldukça mutsuz olan birçok Hristiyan teolog vardı, ama onlar bunu bilimsel bakımdan inkâr edilemez bir olgu olarak kabul ediyorlardı. Gerek kiliseler gerekse bireysel olarak inançlı insanlar bundan kaçınmıyorlardı. Altmışlı yıllarda kısa zamanda moda bir akım haline gelen “Tanrının ölümü teolojisi” taraftarları örneğinde görüldüğü gibi, bazı teologlar sekülerleşmeyi kucaklamak için bir yol buluyorlardı.

Günümüzde Sekülerleşme

Her şeye rağmen sekülerleşme teorisinin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra meydana gelen olaylar tarafından kitlesel olarak çürütüldüğünü söyleyebiliriz. Bu olaylar, birkaç savunucu dışında çoğu din sosyoloğunun bu teori hakkındaki fikirlerini değiştirmesi için bir sebep oluşturmaktadır. Eğer

bugünkü dünyayı gözden geçirirsek, sekülerleşmeden ziyade tutkulu dini hareketlerin müthiş bir patlamasını görmekteyiz. Anlaşılır nedenlerden dolayı dikkatler en fazla İslam'ın yeniden canlanmasına yönelmektedir. Fakat burada dikkatimizi celbeden kutsal savaşın militanları, büyük bir olgunun küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Kuzey Afrika'dan Güney-Doğu Asya'ya ve hatta Batı'daki Müslüman diasporaya kadar geniş Müslüman coğrafyanın her yerinde, milyonlar hayatlarına anlam ve yön vermek için İslam'a yönelmektedir. Ve bu olgunun büyük bir kısmı çok az politika ile ilişkilidir.

Evanjelik Protestanlığın (özellikle Pinkster hareketi²) küresel genişlemesinin çok dikkat çekici bir olgu olduğu argümanlarla ortaya konulabilir. 1906 yılında Los Angeles şehrinde “Azusa Street Revival” denilen bir canlanma hareketi meydana geldi. Bu hareket, ateşli vaazlarıyla hızla ırklararası bir topluluk oluşturan karizmatik siyah bir öncü tarafından yönetildi. Bu topluluğun üyeleri hızla “dilleriyle konuşmaya” başladılar. Ki bu Pinkster hareketinin bir özelliğidir. Azusa'dan misyonerler, Amerika ve dışında dolaşmaya başladıklarında Pinkster hareketi hızla büyüyen birçok akımlar (denominasyonlar) yarattılar. Fakat küresel Pinksster hareketinin en fazla dramatik patlaması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Latin Amerika, Afrika ve Asya'nın farklı bölgelerinde vuku buldu. Bugün Pinkster hareketinin dünya çapında dört yüz milyon taraftarı olduğu tahmin edilmektedir. Şüphe yok ki, tarihsel bakımdan bu en hızlı büyüme gösteren dini bir harekettir.

Pinkster hareketine bağlı bu kiliselerin büyümesi bir yana, Pentecostalisation³ olarak anılan bir olgu daha bulunmaktadır ki, bu farklı

² Protestanlığın Pentecostal varyantı (İngilizce).

³ Pentecostal terimi “Pentecost”dan türetilmiştir. Musevilikteki “Haftaların Festivali”nin Yunanca ismidir. Bu isim Amerika'da Protestanlıkta Tanrı'yla

protestan ve hatta Katolik kiliselerin “dilde konuşma”⁴, tedavi etme ve başka ‘ruhun yetenekleri’nin artmasıdır. Kaldı ki Pinkster hareketi, dünya çapında yaygınlaşan evanjelik protestanlığın tek biçimi değildir. Yaklaşık olarak dünya çapında yüz bin “evanjelik” misyonerin aktif olduğu tahmin edilmektedir. Bunların çoğu Birleşik Devletlerde olmakla birlikte, Latin Amerika, Afrika, Güney Kore ve başka yerlerde çalışmaktadır. Normalde Protestan olarak görünmeyen fakat dini ve sosyal özellikleri Protestan bir renk gösteren popüler Protestanlığın geniş kategorileri de bulunmaktadır. En fazla başarılı olanlar dünyanın her yerinde rastlanan Mormonlardır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde adetleri artmaktadır.

En eski küresel kurum olarak adlandırılabilir Katolik Kilisesi, ana merkezi olan Avrupa’da büyük bir baskı altındadır, fakat dünyanın başka yerlerinde turp gibidir. Aynı şey bazı reformcu kiliseler için de geçerlidir, özelde İngiltere’de ciddi bir şekilde marjinalize edilmiş Anglikan cemaat için geçerli olsa da bu kilise Afrika’da çok iyi bir iş çıkarmaktadır. Doğu Avrupa’da Ortodoks Hristiyanlık, komünist rejim tarafından yıllarca kovuşturulmanın ardından, özellikle Rusya’da gerçek bir yeniden canlanma tecrübe etmektedir.

Aslında aynı şey, her bir önemli dini gelenek için de söylenebilir. Sözelimi Hindistan devletinin sekülerlik tanımına meydan okuyan bir Hinduist yeniden canlanma hareketi oldu. Birçoğu Batılı ülkelerde misyonerlik çalışması yapan güçlü Budist yenilenme hareketleri

doğrudan kişisel ilişkiye vurgu yapan yeniden canlanmacı bir harekete göndermede bulunmaktadır.

⁴ “Dilde konuşma” olarak çevirdiğimiz ifade (spreken in tongen) Hristiyanlıkta Ruhul Kudüs’ün konuşma tarzıdır ve onunla ilişkiye geçen kişilerin bu dille konuştuğuna inanılmaktadır. Ne zaman bir kimse bu dili konuşmaya başlarsa anlaşılabilir bazı sesler çıkarmakta ve o zaman onun Ruhul Kudüs’le konuştuğu varsayılmaktadır.

bulunmaktadır. Japonya birçok ciddi dini harekete sahne oldu. Bunlardan bazıları Budizm, Hristiyanlık ve Şintoizm sentezi sunmaktadırlar. Dini ve etik bir sistem olarak Konfüçyanizm hem Çin’de hem de dünya çapında yayılmış olan Çinliler arasında yeniden keşfediliyor.

Dünyanın güçlü dini hareketlerinin çizdiği bu görünümün iki istisnası bulunmaktadır. Biri, coğrafik olarak belirlenmiş Batı ve Merkez Avrupa ki, burası sekülerleşme teorisinin geçerli olduğu bir dünya kıtasıdır. Diğeri ise, sosyolojik olarak çok küçük fakat çok etkili olan entelektüel sınıftır ki, bu vakıa olarak küresel sekülerizmi temsil etmektedir. Bu iki istisnannın nedenleri burada ayrıca müzakere edilmeyecektir. Fakat kolayca yapılan genellemelerden kaçınmak için her iki durumun da oldukça karmaşık olduğunu ısrarla söylemeliyiz. Batı Avrupa’da gerek Katolik gerekse Protestanlar arasında kiliseye bağlı dindarlıkta güçlü bir gerileme olurken, kilise dışında yeniçağ hareketlerinden karizmatik hareketlere kadar çeşitli biçimleriyle dini faaliyetler gözlemlenmektedir. Üstelik İslam’ın yeniden canlanması, oldukça övündüğümüz ‘Avrupalı değerler’in Yahudi-Hristiyan kökeni hakkında bir tartışmaya yol açmıştır. Çünkü İslam erken Ortaçağ boyunca yüzlerce yıl Avrupa’da temsil edilmiştir. Seküler entelijansiya ile ilgili olarak şu söylenebilir: Bu toplumsal sınıfta da, özellikle Batılı olmayan dünyada açıkça dini canlanmalar olmuştur. Sözelimi, sıkça, oldukça sekülerleşmiş entellektüellerin çocukları aniden şu veya bu militan dini hareketin taraftarları olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Özetle: Modernitenin zorunlu bir şekilde dini krize yol açacağı ikna edici bir şekilde ileri sürülemez. Radikal Aydınlanma’nın birkaç torunu bunun böyle olduğunu düşünebilir. Onlar için üzgünüm ama gerçeklik başkadır. Eğer modernleşme kaçınılmaz olarak sekülerleşmeye yol açmıyorsa, inançlar ve değerler alanında neye yol açmaktadır? Bizce cevap açıktır: *Modernite çoğulluğa yol açmaktadır.*

Çoğulluk: Birey ve Toplum İçin Anlamı

“Çoğulluk” (pluraliteit) terimiyle farklı insan gruplarının sivil barış ve toplumsal etkileşim içinde birlikte yaşadıkları bir durumu kastediyoruz. Farklılıklar etnik, dini veya başka bir şekilde ifade edilmiş olabilir. Bu duruma yol açan süreci “çoğulculaşma” (pluralisering) olarak adlandırıyoruz. İddiamızı daha özlü bir şekilde şöyle formüle edebiliriz: *Modernite çoğulculuştırıyor.*

Bu tanım basit olsa da bunun işaret ettiği empirik durum ve meseleler oldukça karmaşıktır. Bunu açıklığa kavuşturmayı denmeden önce, terminolojik olarak bir noktaya değinmeliyiz. “Çoğulluk” olarak adlandırdığımız durum, sıklıkla “plüralizm” olarak anılmaktadır. Biz bu kavramı kullanmaktan çekiniyoruz, çünkü “izm” eki burada kastettiğimiz empirik bakımdan mevcut bir gerçeklikten ziyade bir ideolojiye göndermede bulunmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla geçen yüzyılım yirmili yıllarında Amerikan eğitimbilimci Horace Kallen tarafından icat edildiğinde plüralizm bir ideoloji olarak tanımlandı. Bununla o, Amerikan toplumundaki çeşitliliği anlatmak istiyordu. Çoğulluk ve plüralizm arasındaki ayrım şöyle açıklanabilir: Eğer çoğulluk sosyal gerçeklikle ilişkili bir şeyse, plüralizm bu gerçeklik karşısındaki bir tutumdur. Plüralizm, bu gerçekliği alkışlayan, olgun bir felsefeye doğru genişlemiştir. Bu terminolojik açıklama, *modernite çoğulculuştırıyor* tezimizi, daha önce reddettiğimiz *modernite sekülerleştiriyor* tezinin karşısına koyduğumuz zaman bize yardımcı olacaktır. Bir kez daha hatırlatmak isteriz: Sekülerleşme ve buna yol açan sekülerleşme süreci, empirik olarak araştırılmak ve yanlıştırılmak istenilen toplumsal gerçekliklere ilişkin kavramlara işaret etmektedir. Sekülerleşmeyi, tıpkı çoğullukta olduğu gibi bir kişi alkışlayabilir ya da beğenmeyebilir. “Sekülarizm” olarak adlandırılan ve sekülerleşmeyi alkışlayan uzun bir Aydınlanma geleneği bulunmaktadır. Bu gelenek sekülerleşmeyi öyle taşkın

bir şekilde alkışlanmaktadır ki, bunun fiili bir gerçeklik olduğuna da inanmakta ve gelecekte de zafere ulaşacağını ifade etmektedir. Sonra, bu “sekülerizm” temasına tekrar döneceğiz.

İlk önce çoğulluk kavramının tanımına geri dönelim. Toplumu oluşturan grupların çeşitliliği burada işin özüdür. Fakat tanımımız iki öge daha içermektedir: Sivil barış ve toplumsal etkileşimler. Bunlar asli unsurlardır. Sivil barış olmadan çeşitlilik doğal olarak mümkündür. Farklı gruplar şiddetli bir çatışma içine girmiş olabilirler ve bu, bir grubun diğer grupları baskı altına aldıkları bir duruma yol açabilir, sonuçta onları kendine hizmetçi kılabilir ve hatta yok edebilir. Veya tersinden, farklı gruplar birbirleriyle ilişki kurmadan yan yana yaşayabilirler. Barış içinde yaşayabilirler, ama birbirleriyle konuşmadan ya da aksine ilişkiler kurmadan. Bu durumda da bizim dikkate aldığımız farklılaştıran, çoğullaştıran dinamik gerçekleşmez. İlkine bir örnek İç Savaş öncesi Birleşik Devleti’n güneyidir. Siyahlar ve beyazlar, köle sahipleri ve köleler olarak yan yana yaşıyorlardı. İkincisine örnek, kastlar halinde örgütlenmiş olan geleneksel Hindu toplumdur. Toplumsal etkileşimler kastlar arasında katı bir şekilde engellenmişti. Birlikte yemek yemek ve evlenmek gibi yasaklar geçerliydi. Kendi kastının dışında başka bir kişiyle yemek yemek ve evlenmek yasaktı. Doğal olarak bu yasaklar etkileşimin engellendiği bir ortamda çok etkindi. Bu noktada Hollanda’da doğal olarak 1960 öncesi sütunlaşma (verzuiling) sistemini aklımıza getiriyoruz. Bu dönemde insanlar dikey anlamda farklı hayat görüşlerine bağlı olarak yaşıyorlardı. Tüm sınıf ve statüler boyunca Katolik, Ortodoks Protestan, liberal Protestan, sosyal demokrat, hümanist ve liberal hümanist olarak bölünmüşlerdi. Sosyal ilişkiler kadar evlilikler, sendikalar, spor ve dernek/cemiyet yaşamı bu “sütunlar” içinde gerçekleşiyordu. Burada da, yukarıda bahsettiğimiz anlamda bir çoğulluk söz konusu değildi. Önce modernleşme, sonra da yaklaşık olarak 1960’dan itibaren sütun sisteminin çözülmesi, ülkemizde artan bir çoğulluk yarattı.

Neden modernitenin çoğulcuşturduğunu anlamak çok kolaydır. Tarihin büyük bir kısmı boyunca insanlar, yüksek derecede bir ruhsal ve normatif konsensüse dayalı cemaatler halinde yaşıyorlardı. Bu demektir ki, hemen hemen herkes dünyanın yapısı ve burada nasıl davranılacağı konusunda aynı kabulleri paylaşıyorlardı. Doğal olarak her zaman marjinal tipler olagelmıştır. Sözelimi Sokrates gibi doğal görünen bu kabuller karşısında soru işaretleri koyan insanlar bulunmuştur. Fakat bu tip insanlar gerçekte istisna durumdaydılar. Başka bir deyişle birbiriyle yolları kesişen gelişi güzel gruplar arasında çok az iletişim vardı. Toplumsal ayrışmanın duvarları oldukça yüksekti.

Modernite, artan bir hızla ve büyüyen bir erişimle bu duvarları zayıflatmaktadır. Modernleşmenin sonuçlarından birisi, nüfusun giderek daha büyük bir kısmının çoğunlukla devasa şehirlerde oturmaya başlamasıdır. Kentler, her zaman farklı grupların süreklilik temelinde bir araya geldiği yerleşim yerleri olmuştur. Bu şekilde kültür çoğulluğu ortaya çıkmıştır. Bu dünya çapındaki kentleşme, kentlileşmenin yaygınlaşmasıyla el ele yürümektedir. Kentlileşme, çoğulluk tarafından beslenen ve akabinde bunu da ilerleten bir sivil kültürdür. Dahası büyük bölgeler kitlesel insan hareketleriyle, çok farklı grupları sıkı bir ilişki içine sokmuştur. Kitlesel eğitim giderek daha fazla insanın başka fikirler, değerler ve yaşam stilleri hakkında bilinçlenmesini sağladı. Son olarak modern iletişim araçları –film, radyo, televizyon, telefon- ve sosyal ağların yakın zamanlarda patlaması ve internet yoluyla sağlanan bilgiye erişim, gerçekliğe ilişkin alternatif yaklaşımlara erişmek için insani imkânların korkunç artışına yol açtı. Moderniteye özgü olan tüm bu süreçlerin sonucu olarak çoğulluk, tarihte eşi benzeri olmayan bir çap ve yoğunluğa ulaştı.

Doğal olarak geçmişte de çoğul ortamlar olmuştur. Birkaç yüzyıl boyunca Orta Asya ipek yolundaki kentler, özellikler farklı dini geleneklerin

(Hristiyanlık, Maniheizm, Zerdüştlük, Budizm ve Konfüçyanizm) birbirleriyle temasa girdiği ve birbirini etkilediği yerlerde gerçek bir çoğulluktan yararlanmışlardır. Uzun veya kısa bir dönem benzer çoğul durumlar Moğol Hindistanı, Hohenstaufen Sicilyası ve Müslüman Endülüüsünde yaşanmış ve buralarda bir nevi plüralist bir ideoloji olan “bir arada yaşama” (*convivencia*) nosyonu geçerli olmuştur. Fakat Batı medeniyeti için en önemlisi, geç Helenistik-Roma dönemdir. Bu dönemde, en azından dini çeşitlilik alanında, modern çoğullukla dikkat çekici benzerlikler görülmektedir. Hristiyanlığın bir dünya dini olarak bu spesifik çevrede kendine köken bulması tesadüf değildir.

Fakat tüm bu modern öncesi çoğulluk örnekleri kapsam alanı bakımından çok sınırlıydı. Sözgelimi Helenistik dönemde muhtemelen çoğul bir toplum oluşturan İskenderiye’yi ele alalım. Fakat eğer o zaman botla Nil üzerinden kısa bir mesafe alsaydınız, Mısır’ın uzun tarihinde diğer köyler gibi kültürel bakımdan homojen köylere rastlarsınız. Belki bu köyler, Roma Devleti’ne dâhil oldukları ve İskenderiye hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan insanlar tarafından dolduruluyordu. Bugün ekoturizmin en sofistike organizatörleri bile kültürel bakımdan geçmiştekilere benzer homojen mekanlar bulmak için büyük zahmet çekmektedirler. Muhtemelen kültürel olarak izole olmuş örnekler de keşfedemiyorlar. Kaldı ki böyle yer bulsalar bile onların faaliyetleriyle bu yerler en kısa zamanda el değmemiş özgünlüklerini yitireceklerdir.

Gerçek çoğulluğun olduğu durumlarda ne olduğunu, bilgi sosyolojisinde kullanılan şu kategori altında sınıflandırabiliriz: Bilişsel bulaşıcılık. Bu, temel bir insani düzenlilikten (yasalılıktan) gelmektedir: Eğer insanlar uzun bir süre birbirleriyle konuşuyorlarsa, birbirlerinin düşüncelerini etkilerler. Ne zaman böyle bir bulaşma olursa, giderek başkalarının inanç ve değerlerini sapkınlık, çılgınlık ve kötülük olarak nitelemeyi zor bulacaklardır.

Yavaş fakat kesinlikle bu insanların bazen haklı olabilecekleri düşüncesi ortaya çıkacaktır. Bu düşünceyle, gerçeklik hakkında daha önce doğal görülen bir bakış açısı belirsizleşecek ve şüphe oluşacaktır.

Sosyal psikoloji, insanlar arasında bu tür karşılıklı bulaşmalar olduğu gerçeğine dair pek çok empirik kanıtlar bulgulamıştır. Sözgelimi bu olay Kurt Lewin ve Milton Rokeach gibi öncüler tarafından yapılan deneylerde gösterilmiştir. Lewin, “grup normu” kavramını şöyle formüle etmiştir: Grup dinamiğinin her sürecinin yöneldiği uzlaşım. Rokeach, “Ypslanti’nin Üç İsa’sı” adlı klasik çalışmasında bu sürecin çok özel bir örneğini göstermiştir. Ypslanti, Michigan’da bir sinir kliniğinin bulunduğu bir yerin adıdır. Bu kuruluştaki her biri İsa olduğunu düşünen üç tane hasta bulunmaktadır. Bunlardan biri, diğer ikisi tarafından etkilenmek için ileri düzeyde psikotik bir izolasyon içindeydi. Fakat Rokeach büyüleyici detaylarıyla daha az psikotik olan diğer iki kişinin İsa iddialarıyla işin içinden nasıl çıktıklarını tasvir etmektedir. Esasında, onlar bu iddialarını uzlaştırmak için okümenik bir teoloji kurguluyorlardı.

Bireyler arasındaki karşılıklı bilişsel bulaşma, kolektiviteler (gruplar) arasında da vuku bulmaktadır. Dinler tarihinde bu bilişsel bulaşmanın kolektif süreçleri “sinkretizm” olarak adlandırılmaktadır. Bunun klasik bir örneği, Yunan tanrılar dünyasının Romalılar tarafından devr alınmasıdır. Bununla Zeus, Jupiter; Afrodite Venus vs. olmuştur. Başka bilişsel ve normatif düşünceler gibi dini düşünceler de bir dünya görüşünden diğerine “tercüme edilmektedir”. Şüphesiz ki bu süreçte içerik ve anlam değişmektedir.

Bilişsel bulaşmanın ateşini yakmasının yanı sıra modernleşme geçtiğimiz birkaç yüzyıl boyunca bilim ve teknoloji yoluyla insanların varoluşunu temelden değiştirmiştir. Bu insan toplumlarının her yönünü etkileyen korkunç bir dönüşüm olmuştur. Bu süreç çok farklı biçimlerde betimlenebilir ve çözümlenebilir. Fakat bizim amacımız açısından dikkatimizi

bu dönüşümün bir yönüne yöneltmek yeterlidir. O da *kaderden seçime* doğru gelişen devasa kaymadır.

Kaderden (Zorunluluktan) Seçime: Bu Kaymanın Etkisi

Bu kayma, teknolojik ögeye bağlı olarak sürecin özünde açıkça gözlemlenebilir. Pratik bir problem yaşayan neolitik bir topluluk düşünelim: Sözelimi mağaraların ısıtılması ve topluluğun en önemli besini olan bizon etinin hazırlanması için nasıl ateş yakılacaktır? Sonra bu insanların nasıl yüzyıllarca iki taşı birbirine sürterek istenen kıvılcım ve ateşi elde ettiklerini hayal edelim. Bu bildikleri tek yöntemdi. Modern bir toplum farklı kaynaklardan ateş ve enerji üretmek üzere çok geniş seçeneklere, farklı araçlara ve farklı besinlere sahiptir. Bu modern toplumda, bunlara ek olarak büyük çeşitlilik gösteren teknolojik sistemlere sahibiz.

Seçim alanının bu genişlemesi, sadece insan yaşamının maddi yönleri üzerinde etkiler bırakmaz, fakat bizim argümanımızın özünü de (yani bilişsel ve normatif boyutları da) etkiler. Sözelimi şu temel soruyu ele alalım: Kadınlık ve erkeklik ne demektir? Daha önce anılan neolitik toplum için, neredeyse herhangi bir seçim söz konusu değildi. Her iki cinsin doğası ve bunun sonucu olarak bu doğal ve uzlaşılan normlar hakkında da açık ve bağlayıcı bir uzlaşma vardı. Buna karşın modernleşme, yaşamımızın bu alanında bir dizi seçimi korkunç bir şekilde genişletti. Modern bireyin kiminle evleneceğini, buradan neşet eden evhalkının nasıl ve nerede ikamet edeceğini, ailesini geçindirmek ve desteklemek için hangi meslekte eğitim alacağını ve ne kadar çocuk yapacağını ve belki de en önemlisi, çocuklarını nasıl yetiştirileceğini seçebilir olması tipik bir durumdur. Nereden seçimler yapacağına dair yeterli sistemler (evlenme sistemleri, eğitim sistemleri vs.) bulunmaktadır. Üstelik modern birey geleneksel veya ilerici, hetero veya homoseksüel, katı veya liberal yetiştirme gibi spesifik kişisel bir kimlik seçebilir. Batı toplumunun ezici bir kesiminde modern bir kimlik

seçilmektedir. Bu, sayısız bireyler tarafından gerçekleştirilen bir nevi (çoğunlukla yaşam boyu süren) projedir.

Çoğu insan için bu zor bir görevdir. Bir karar almak için arayış içinde olanlara yardım etmek için büyük bir hayat tarzları ve kimlikler pazarı gelişmiştir, her biri farklı spesifik savunucular ve girişimciler tarafından desteklenmektedir. Yetmişli yaşların ortasında bir adam oğluna beşinci evliliğini duyurmak için şöyle yazmaktadır: “En sonunda kim olduğumu keşfettim”. Onun, bu sonucu teyit edecek bir terapi veya “destek grubu” bulduğundan emin olabiliriz. Ya da Ermeni isimden başka Ermenilerle bir ilişkisi olmayan bir kadın düşünelim. Amerika doğumludur ve İngilizceden başka bir dil bilmemektedir. Eğer ona neden Ermenice bir dil kursuna kayıt yaptırdığı sorulursa şu cevabı verecektir: “Çünkü kim olduğumu keşfetmek istiyorum.” Şu konuda hiçbir kuşkunuz olmasın: Bir süre sonra o bir Ermeni kilisesi bulacak ve orada yeni kimliğini bulacaktır.

Geçen yüzyılın ortasında Alman sosyolog ve filozof Arnold Gehlen, kullanışlı bir kavram çifti geliştirmiştir. Yukarıda resmedilen gelişme bununla tanımlanabilir. Diğer seçimler doğal eylem programları tarafından sabit kılınırken, her insan toplumu üyelerine birçok bireysel seçimler sunar. Seçimlerin izin verildiği yaşam alanını Gehlen *önceph*, seçimlerin mecburi olduğu alanı ise *arkacephe* olarak adlandırmaktadır. Her iki alan da ona göre antropolojik bakımdan zorunludur. Sadece öncepheden oluşan ve her şeyin bireysel bir seçim meselesi olduğu bir toplum, kendini uzun süre ayakta tutamaz, er ya da geç kaosa düşecektir. Böyle bir toplumda her insani karşılaşmada bireyler temel ilişki kurallarını yeniden keşfetmek zorundadırlar. Sözelimi cinsler arasındaki ilişkiler alanında, sanki Âdem her gün Hava’yı yeniden görüyormuş gibi olacak ve daima şu soruyu soracaktır: “Allah aşkına onunla ne yapacağım?” Şüphesiz aynı soru, Hava için de geçerlidir. Bunun sürdürülemez bir durum olduğu aşikârdır. Tüm başka şeyler

bir tarafa hiçbir şey yapılamayacak, tüm vakit ilişki kurallarını yeniden bulmak ve icat etmek için kullanılacaktır. Tersinden, sadece arkacepheden oluşan bir toplum bütünüyle *insani* bir toplum olmayacaktır. Fakat robotlardan oluşan bir kollektivite imkânsızdır. Çok şükür ki, böyle bir şey antropolojik olarak –muhtemelen biyolojik olarak da- mümkün değildir.

Öncephe ve arkacephe arasındaki fark, öz olarak şöyle ifade edilebilir: Arkacephe davranışı otomatik, fazla düşünmeden, yapılır. Birey sadece onun için geliştirilmiş programları izler. Buna karşın öncephe davranışı düşünmeyi gerektirir. Şu ya da bu yolu mu izlemeliyim diye sorarız. Modernleşme, öncephe ve arkacephe arasındaki denge üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Daha önce işaret ettiğimiz seçimin artması, refleksiyonun (düşünmenin) artmasına yol açmıştır. Gehlen'den bir çeyrek yüzyıl önce doğan Alman sosyolog Helmut Schelsky, tipik modern “sürekli rekleksiyon”dan (Dauerreflexion) bahsetmiştir. Bu sürekli refleksiyon bugün de gerek bireysel gerekse toplumsal düzlemde gözlemlenebilir. Bireyler sürekli olarak kim oldukları ve nasıl yaşamaları gerektiği konusunda soru sormaktadırlar ve bir dizi terapötik kuruluş, bu müthiş görevde onlara hizmet sunmaktadır. Toplumsal düzlemde bu eğitim sistemleri, medya ve pek çok düşünce kuruluşu (ne kadar işlevsel) aynı soruları toplumun tümü için sormaktadırlar. Biz kimiz? Nereye gidiyoruz? Nereye gitmeliyiz? Hiç abartmaksızın şu söylenebilir: Modernite bilinçlilik konusunda aşırı bir doyuma ulaşmış olmakla muzdariptir. Bu kadar insanın sinirli ve heyecanlı olması şaşılacak bir şey olmasa gerek!

Eylemlerimizin kendiliğinden işleyen programları, Gehlen'in sözlüğünde “kurumlar” olarak adlandırılmaktadır. Güçlü kurumlar içgüdüler gibi işlev görürler. Bireyler, kurumsal programları otomatik olarak hiç düşünmeden ve durdurmadan izlerler. Arkacephesiz bir toplum kaosa düşeceği gibi insani toplumların hiç biri kurumsuz yaşayamazlar. Fakat

kurumsal programların erişimi ve kapsamı toplumdan topluma değişir. Bu durum, öncephe ve arkacephenin göreceli büyüklüğü için de söz konusudur. Eğer bir şey öncepheden arkacepheye hareket ederse o zaman “kurumsallaşma”dan söz ederiz. Bunun tersi bir süreç “kurumsallaşmanın çözülmesi” olarak adlandırılabilir.

Basitçe çağdaş bir örnek üzerinde duralım. Bir kimse sabah yatağından kalktığında, giymesi gereken elbise hakkında birçok kararlar (takım mı değil mi, kravatlı mı olacak vs.) almak zorundadır. Bunlar öncephe kararlarıdır. Bu davranışlar kurumsallaşmamıştır. Fakat bu kişi çıplak olarak evi terk etmeyi aklından geçirmez. Bu demektir ki, o ne giyeceği sorusuyla ilgili olarak bir dizi seçime sahiptir, fakat onun bir şey giyeceği gerçeği hala doğal kabul edilmektedir. Başka bir deyişle bu kökten kurumsallaşmış bir fikirdir.

Böyle durumların değişmesi apaçık bir şeydir. Toplumsal cinsiyet (gender) ilişkileri alanından bir örnek verelim. Batı tarihinde kadınlar karşısında erkekler belirli kibarlık işlemlerini yerine getiriyorlardı. Sözelimi erkekler kadınların kapıdan çıkmasına öncelik veriyorlardı. Bunun her zaman bir alışkanlık olmadığı bilinmektedir. Kabul etmeliyiz ki, neolitik erkek kadına öncelik vermiyordu. Belki bu nezaket ozanların kültüründe Yüksek Ortaçağlar sırasında gelişti. Belirli bir anda şu veya bu adam, kadının ilk kez önden çıkmasına fırsat sağladı. Belki onun için kapıyı bile açtı ve bu işi hafifçe eğilerek yaptı. Bir süre sonra bu jest belirli sosyal çevrelerde kurumsallaştı. Yani yüzyıl önce burjuvaziye mensup Avrupalı veya Amerikalı hiç düşünmeden “kadınlar önden gider” kuralına uygun olarak davrandı. Derken feminist hareket geldi ve cinsler arasındaki kibarlıkların kurumsallaşması çözüldü. “Kadınlar önden gider” iddiası, artık düşünmeksizin uygulanamaz. Şimdi bir erkek kadın arkadaşını tahmin etmeli ve nasıl hareket edeceğini *belirlemelidir*. Çünkü böyle bir davranışı kadın bir centilmenlik olarak

görebileceği gibi “Teşekkürler ama ben özürlü değilim” diyerek de karşılayabilir. Ya da güçlü bir eşitlik duygusuyla ilk önce kapıdan kendisi çıkabilir.

Tüm bunlar temel sosyolojik teorinin konusudur. Fakat bu argümanda bir nokta son derece önemlidir: *Modernite arkacephe aleyhine öncepheyi güçlü bir şekilde büyütmektedir.* Veya başka bir şekilde formüle edersek: Modernite kurumsallaşmayı çözmeye meyillidir. Gehlen, bu süreci çok çarpıcı bir şekilde “öznelleşme” olarak adlandırmaktadır. Geçmişte birey çok fazla düşünmeden yaşamını sürdürürken ve kurumsal programları hızla otomatik olarak uygularken, bugün birey *özel* kaynaklarına başvurmak zorundadır. Neye inanmalıyım? Nasıl hareket etmeliyim? Evet: Ben kimim? Daha önce gördüğümüz gibi bu dilemmayı çözmek için insanların hayatlarını kolaylaştıracak yeni kurumlar ortaya çıkmaktadır. Onlar modern insanlara kapsayıcı inanç, norm ve kimlik paketleri sunmaktadır. Gehlen, onları “ikincil kurumlar” olarak adlandırmıştır. Bunlar bireye, seçim çokluğundan kaynaklanan işkencenin yükünü hafifletmek ve böylece düşünmeksizin davranmak için yardım etmektedir. Bu ikincil kurumlar doğal ve kendiliğinden olmayıp seçildikleri için, bu seçimi anımsama bireyin zihninde kalmaya devam edecektir. Bununla, ne kadar belirsiz olursa olsun, gelecekte bu seçimin tersinin olabileceğine ya da başka bir seçimin yerine ikame edileceğine dair bir idrak de oluşmaktadır. Bir keresinde Fransız filozof ve yazar Jean-Paul Sartre, “insan özgürlüğe mecburdur” demiştir. Genel bir antropolojik ilke olarak bu iddia şüphelidir, fakat *modern* insani durumu anlatmak için kesinlikle doğrudur.

Bireysel ve Kollektif Düzlemde Modernitenin Dine Etkisi

Din olgusuna yeniden dönelim. Dilimizde bir bireyin dinle ilişkisini ifşa eden bir kavram bulunmaktadır: “Dini tercih”. Kavram, tüketici seçimlerini dile getiren bir dünyadan gelmektedir. Sözelimi bir kimse

kahvaltıda şu marka mısır gevreğini başka bir markaya üstün tutmaktadır. Terim bir seçim ima etmektedir: Kişi Katolik olmak yerine Protestan olmayı seçmektedir. Fakat bu istikrarsızlığı da ima etmektedir, çünkü tercihler değişebilir. Bugün Katolik olabilirim ama yarın bir Anglikan veya agnostik veya başka bir şey de olabilirim. Bu ifadenin Kaliforniya varyantı, daha açıklayıcıdır: “Ben Budizm içindeyim” fakat yarın tekrar çıkabilirim ve sonra Amerikalı Kızılderililerin ter kulübelerine sığınabilirim. Şüphesiz kültürel ve dini bakımdan hızlı değişen Amerikan ortamı bile, insanları bir gün içinde bir dini tercihten diğerine sevk etmiyor. Terbiye ve ailenin sınırlayan baskısı kadar tutarlı kalmak için oldukça nüfuz edici bir istek ve belirli bir düzeyde istikrara kavuşma azmi onları engellemektedir. Buna rağmen kişinin kendi dini seçimini değiştirebilme idraki sürekli mevcuttur ve bununla belir bir anda bunu fiili olarak da yapabilme imkânı bulunmaktadır.

Tekrar edelim: Modernleşme çoğulluk üretmektedir ve bu çoğulluk dünya görüşleri arasında seçimler yapmak için bireyin imkân ve yeteneğini genişletmektedir. Sekülerleşme teorisi bu seçimlerin büyük bir ihtimalle seküler olacağını varsayarak yanlışlık yapmıştır. Oysa gerçekte bu seçimler pekâlâ dini olabilir. Seçilen din, doğal dinden daha az istikrarlıdır. Üstelik o belki yüzeyseldir, başka bir deyişle, süper markette tüketici seçimi bayağı bir seçimdir. Fakat bu böyle olmak zorunda değildir. Soren Kierkegaard tarafından ileri sürüldüğü gibi inancın tutkulu geçişi sadece dinin artık doğal olmadığı bir ortamda vuku bulabilir. Ve bu kesinlikle yüzeysel değildir.

Çoğul durum, demek ki, bireylerin bilincinde dinin yer aldığı konumu değiştirmektedir. Bilinci, çeşitli “kesinlik dereceleri”ne sahip katmanlara bölebiliriz. Dünya hakkında doğal görüşlerin yer aldığı “derin” katmandan, az ya da çok istikrarlı görüşler üzerinden kolayca görüşlerin değişebileceği “üstte” yer alan düzeye kadar. Ben bir Avrupalıyım, başka bir şey olmayı düşünemem. Politik açıdan ilericiyim. Şu an X adaya karşı Y adayını tercih

ediyorum. Bireysel bilincimde din, kahvenin süzgecinden “yukarı” doğru damlaması gibi kesinliğin derin katmanından çok kırılğan düzeye ve bu ikisi arasındaki çeşitli düzeylere akmaktadır. Bu değişimin dinin içeriğini etkileyeceği anlamında görülmemelidir. Geleneksel, doğal bir Katolik, tercih ve seçimle Katolik olan modern bir birey gibi aynı öğretileri ve pratikleri izleyebilir. Fakat bu öğretilerin ve pratiklerin bilinçteki yeri farklı olacaktır. Başka bir deyişle, çoğulculuşma dinin ne olduğunu değiştirmek zorunda değildir, fakat büyük bir ihtimalle nasıl yapılacağını farklılaştıracaktır. Basit genelleştirmelerden kaçınmak için tekrar belirtelim ki, dini ilginin gönüllü karakteri kaçınılmaz olarak bireylerin resmi öğretileri ve kilise tarafından kararlaştırılan pratikleri değiştirmek için büyük bir fırsat sahibi olacağı anlamına geldiğinin farkında olmalıyız. Ve bu demektir ki, doğal olarak gerek neliği gerekse nasıllığı değişmektedir. Sıklıkla bu şöyle ifade edilmektedir: “Ben katolığım ama...”. Bu ama eki bireyin artık papanın yanılmazlığına veya mucizelere inanmadığını içerebilir. Yine aynı şekilde kilise tarafından onaylanmayan doğum kontrolü yöntemlerini endişe duymadan kullanma anlamına gelebilir.

Fakat çoğulculuşma, dini kurumlar ve bu kurumlar arasındaki ilişkilerin sosyolojik karakterini de değiştirmektedir. Hoşlarına gitse de gitmese de kiliseler dini tekeli ellerinde tutmak isterken, bunun yerine gönüllü kuruluşlar olmuşlardır. Bu birçok dini kurum ve onların liderleri için özümsemesi zor bir şeydir. Batı dünyasında Katolik kilisesi, istemeyerek fakat zorla gönüllü bir örgüt olarak işlev görmeye zorlanan dini bir kurumun en fazla göze batan bir örneğidir. Ne zaman kilise artık kültürel doğallığının kalmadığını ve devletin zorlayıcı gücüyle kilise sıralarının dolduramayacağını görürse, o zaman kendi hizmetlerini kullanarak insanları ikna etmeye çabalamaktan başka bir seçeneği yoktur. Bu kaymayla birlikte, kilise görevlileri ve onların müşterileriyle ilişkilerinin değişmemesi mümkün değildir. Katolik kilisesinin teolojik öztanımından bağımsız olarak kilise

görevlileri sıradan insanların isteklerine daha fazla yer vereceklerdir. Sıradan insanların gücü buna bağlı olarak artacaktır.

Bazı Katolik gözlemciler, bu süreci (kınayıcı bir dille) “protestanlaşma” olarak tanımlıyorlar. Fakat bu dogmatik ve litürjik tavizler verme anlamına gelmemektedir. Burada bahis konusu olan şimdi kilisenin, kilise üyelerine bağımlı gönüllü bir kurum olduğunu empirik olarak kabul etmektir. Bu sadece Protestan kiliselerinin çoğunun uzun zamandır –özellikle Amerika’da dominant bir şekilde- gönüllü bir örgüt olarak işlev gördüğü anlamında “protestan”dır. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, Katolik kilisesine kıyasla Protestanlık çoğul bir ortama uyum sağlama konusunda bir avantaja sahiptir. Fakat avantaj elde etmek için bir dini örgütün Protestan olması zorunlu değildir. Katolik kilisesi başlangıçta gönüllü bir örgüt olmayı şiddetle reddetmiştir. Daha sonra Katoliklerin azınlık olduğu ülkelerde (Birleşik Devletler ve Kuzey Avrupa) veya devletin daha fazla destekleyici bir rol oynamayı reddettiği ülkelerde (Fransa) bu statüyü ister istemez kabul etmiştir.

Başka bir ifadeyle sosyoloji eklesiyolojiye (kilise bilimine) galip gelmektedir. Sonra dini özgürlükle alakalı olarak İkinci Vatikan Konsili’nin güçlü tavsiyesi daha önce vukubulmuş empirik süreci meşrulaştırmıştır. Bu meşrulaştırmayı dile getiren iki etkin Katolik düşünürün modern demokrasinin başladığı iki ülkeden (John Courtney Murray’ın Birleşik Devletlerden, Jacques Maritain’in ise Fransa’dan) olması dikkat çekicidir. Burada Katolik kilisesi örneğini müzakere ettik, çünkü bu en dramatik olanıdır. Fakat gönüllülük ilkesinin benzer zaferi başka dini tekellerde de gözlemlenebilir. Katolik kilisesinin başına gelenler, Anglikan kilisesi, Rus Ortodoks Kilisesi, Ortodoks Yahudilik ve aslında Türk İslam’ı ya da Hindistan’ın pek çok bölgesinde Hinduizm için de geçerlidir.

Çoğulculuğa, dini kurumların kendi aralarındaki ilişkileri de değiştirmektedir. Onlar şimdi rakip olarak serbest, görece serbest pazarda birbirleriyle karşılaşılıyorlar. Bir kez dini monopollerini yeniden kazanma veya yeniden yaratma projelerinden vazgeçmişlerse, o zaman birbirlerinin rakiplerini öyle veya böyle kabul etmek zorundadırlar. Richard Niebuhr (Amerikalı kilise tarihçisi, kendisinden daha tanınmış olan kardeşi teolog Reinhold Niebuhr’la karıştırılmalıdır) bu fenomeni adlandırmak için bir kavram formüle etmiştir: Denominasyon.⁵ Klasik dinler tarihçileri ve din sosyologları daima iki tip dini kurum ayırt etmişlerdir. Tarikat (sekte) karşısında Kilise, çoğu üyelerin içinde doğduğu içleyici bir organdır; tarikat ise üyelerin dışardan gelerek katılım sağladığı küçük ve dışlayıcı bir organdır. Niebuhr, bu kategorilere tipik bir Amerikan kategorisi olarak denominasyonu da eklemiştir. Onun sosyal karakteri tarikattan ziyade kiliseye yakın düşer, fakat bireyler içinde doğmaktan ziyade ona katılırlar. Bu da açıkça veya dolaylı olarak rakiplerinin varlık hakkını kabul eder. Bu demektir ki, denominasyon çoğul bir ortamdaki rekabetin çocuğudur. Bir pazarda operasyon yapan tüm birimler için geçerli olduğu gibi denominasyonlar da rekabet etmeli ve işbirliği yapmalıdırlar. Bu işbirliği, rekabeti uygar bir seviyede tutmak ve belirli bir düzeyde de düzenlemek için sayısız “ökümenik” ve “dinlerarası” etkinliklerde dışavurmaktadır. Şunu söylemeye gerek yok ki, denominasyon gönüllülük ilkesiyle hareket etmektedir. Bu ilke, çoğul ortamın ve plüralizm ideolojisinin temel değerinin (“seçme hakkı”) merkezi empirik özelliğidir.

Yukarıda anılan tüm özellikleriyle çoğulculuğa dinamik, din özgürlüğünün yasal olarak güvence altına alındığı zaman en etkili şekilde

⁵ Kilise ve tarikat (sekte) birbirine karşıt kurumlar iken denominasyon “sakinleşmiş” bir mezhep olarak tanımlanabilir. Ne zaman tarikatlar aktif bir protest grup olmaktan çıkarsa işte o zaman mezhep haline gelirler.

işlev görmektedir. Fakat bir devlet din özgürlüğünü sınırlamaya çalışsa bile, çoğulcılaştıran dinamik her hâlükârda içeri nüfuz etmek için bir yol bulmaktadır. Hala bugünün dünyasında epeyce sayıda devlet (Müslüman ülkeler, İsrail, Rusya, Hindistan ve Çin gibi), vatandaşları misyonerlere karşı korumak adına din özgürlüğünü kısıtlamak için çaba sarf etmektedir. Bu önlemlerin bazısı bayağı etkin olmuştur. Fakat gerçek bir totaliter sistem bahis konusu olmadıkça, modern teknolojinin fırsat verdiği muazzam iletişim kanalları, sınırlayıcı devletin vatandaşlarının uluslararası seyahatler kadar yabancı ziyaretçiler yardımıyla çoğulcılaştırıcı güçler içeri nüfuz edecektir. Devlet kontrollerini atlatan ve küçümseyen misyonerler de bu süreçte bir rol oynamaktadırlar. Çoğulcılaştırıcı ruhu yeniden şişenin içine sokmak oldukça zordur.

Bundan önceki tartışma, özellikle, politeizmin modern bir biçimi olan dine yönelikti. Bu çoğulcılaştırma, tüm dini gelenekler için büyük bir meydan okuma anlamına gelmektedir. Fakat modern toplumlar bununla beraber yaşayabileceklerini ve bu duruma uyum sağlayacaklarını göstermişlerdir. Şüphe yok ki dini hoşgörünün değeri, Avrupa'daki din savaşlarının iğrençliklerinin sonucu olarak yükselmiştir. Açık ki, teolojik farklılıklar bu savaşların ortaya çıkardığı kan gölünü haklı kılamaz. Çoğulcılaştırma, gerçekte sadece dini değil, ahlakı da etkilemektedir. Ve ahlakın temelini oluşturan *değerler* çoğulcılaştırmasını savunmak dini çoğulcılaştırmayı savunmaktan daha zordur.

Eğer ben komünyanda⁶ ekmek ve şarabın İsa'nın bedeninde ve kanında değiştiğine inanan bir Katolik isem ve benim Protestan komşum bu ritüeli daha az mucizevi buluyorsa, bu farklılık belirli bir düzeyde hoşgörüyü ulaştırmış kişiler açısından sosyal ilişki kurmak için zorluk çıkarmayacaktır.

⁶ "Son akşam yemeği" anlamına gelen Hristiyan ritüeli.

Nitekim bizim bu meselede teolojik farklılığımız, hangi pratik mesele söz konusu olursa olsun etkili olmaz. Bu tür öğretisel meselelerde şöyle barışçıl bir sonuç çıkarabiliriz: Hemfikir olmadığımız konusunda hemfikiriz. Fakat ahlaki normların çoğulluğuyla karşılaştığımızda durum ne olacaktır? Sözelimi eğer benim komşum insan etinin yenebileceğine (kannibalizm) inanıyor ve bu inancını imkân olduğunda uygulamaya kalkarsa ilişkimiz nasıl olacaktır?

İtiraf etmeliyiz ki, kannibalizm örneği oldukça tuhaftır. Fakat modern toplumda benzer çatışmalara yol açacak keskin ahlaki farklılıklar bulunmaktadır. Sözelimi şu anda İslami diaspora Avrupalı demokratik toplumlarda keskin ahlaki meydan okumalarla sınanmaktadır. Örnek olarak liberal-demokratik bir devlet nasıl namus cinayetiyle baş edecektir? Ya da kadınların sünnet edilmesiyle? Çocuk gelinlerin ithal edilmesine müsaade edilecek mi? Poligamiyi kabul edecek miyiz? Eğer kocalar eşlerini disipline etmek için zaman zaman dövme hakkını talep ederlerse bu kocalara ne yapılacaktır? Daha az dramatik durumlar da anılabilir: Avrupalı okullar, Ortodoks Müslümanların talep ettiği kızların ve oğlanların ayrı ayrı jimnastik yapmalarını kabul etmeli midirler? Uyum kurslarını ayrı mı vermeliyiz? Burka giyen kadınların devlet dairelerine girmesine müsaade edilmeli mi? İslam'ın hakir görülmesini engellemek için eski (Tanrı'ya) küfür yasaları güncellenmeli ve hatta yeniden uygulanmalı mıdır?⁷

Amerika'daki benzer ahlaki çoğulluğun meydan okumalarını bulmak için Atlantik Okyanusu'nun ötesine geçmemiz gerekmez. Kürtaj ve eşcinsel evlilik hakkındaki tartışmalar bunun açık örnekleridir. Toplumun önemli bir

⁷ Burada anılan ahlaki ilkelerin otantik olarak İslami olmadığı, dini olmayan bir arkaplana sahip kültürel gelişmelerin bir sonucu olduğu söylenmelidir. Ancak bu normlar din özgürlüğü temelinde meşrulaştırılmaktadır. Misafir toplumlar bu meşrulaştırmayı kabul veya reddetme konusunda karar vermelidirler.

kesimi kürtajın bir kadın hakkı olduğuna inanırken, geri kalan büyük bir kesimi bunu bir çocuk katliamı olarak görüyorsa böyle durumlarda bir toplum nasıl işlevini yerine getirebilir? Ve eğer toplumda önemli bir grup insan, eşcinsel evliliği temel bir vatandaşlık hakkı görürken, başka bir grubun bunu inanılmaz bir sapıklık olarak değerlendirmesi nasıl olacaktır? Eğer ben Katolik isem, hemen komünyon hakkında bir tartışmaya girmeden kolaylıkla Protestan komşumla dostça ilişki kurabilirim. Fakat onu bir katil veya sapık bir birey olarak (ya da bunlara taraftar biri olarak) görürsem komşumla dostça kahve içebilir miyim?

Kısaca formüle etmek gerekirse, dini çoğulculaşmadan ziyade ahlaki çoğulculuşma keskin meydan okumalara yol açmaktadır. Üstelik bazı ahlaki yargılar, sıkça dini meselelerde mevcut olmayan belirli bir derecede kesinliğe sahiptir.